
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՅՈՒՐԻՍԿՈՆՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԿԱՐԻՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՏԻԿՅԱՆ

Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները ուրիշ նպատակ չունենին, քան ազդել ժողովրդագրական ցուցանիշների վրա, որպեսզի ապահովվեր նվաճող ժողովրդի քանակական գերազանցությունը:

Վերլուծության ճանապարհով հանգել ենք այն հետևության, որ նման պայմաններում անհրաժեշտություն էին դառնում արևմտահայության գոյապայքարը, վարվող ոչնչացնող քաղաքականության դիմակայումը:

Քանալի բառեր – նահանգ, պատճառ, Թուրքիա, Եվրոպա, կապիտալ, բարեփոխում, Ղուրան, պետական, տնտեսություն, քրիստոնյա:

XIX դարի երկրորդ կեսին Թուրքիան աղմկոտ անցյալի ծաղրանկար էր: Օգտվելով կայսրության տնտեսական հետամնացությունից՝ եվրոպական տերությունները Թուրքիան վերածեցին կիսագաղութի: Իսկ երբ բորբոքվեց «Արևելյան հարցը», երբ մեկը մյուսի հետևից բռնապետության դեմ ազատագրական պայքարի ելան նվաճված ժողովուրդները, Թուրքիան կարծես թևակոխում էր մասնատման, ապա և կործանման ժամանակաշրջան: Հսկայածավալ կայսրությունը փլուզումից փրկելու ուրիշ ելք չտեսնելով՝ սուլթանները քայքայման ընթացքը դանդաղեցնելու, ռազմական հզորությունը վերականգնելու, ֆեոդալական մասնատվածությունը հաղթահարելու համար դիմեցին բարենորոգումների: Սակայն բարենորոգումները հազվադեպ բացառությամբ մնացին թղթի վրա, ավելին՝ հետադեմ մահմեդական գաղափարախոսությունը, հոգևորականությունը, խոշոր հողատերերը, կառավարությունը և առաջին հերթին սուլթանը կատաղի դիմադրություն կազմակերպեցին, և բարեփոխումներ խոստացող թանգիմաթներն ու սահմանադրությունը տեղ չգտան կյանքում: Բարենորոգումների տապալմանն էին ձգտում նաև եվրոպական տերություններն ու Ռուսաստանը, որովհետև նրանց շահերին դեմ էր Թուրքիայի վերակենդանացումը:

Այնուամենայնիվ, բարեփոխումներին խանգարող ամենամեծ ուժը թուրքական իրականությունն էր : Եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների այն հարցին, թե ինչու չիրագործվեցին բարենորոգումները, Ֆաուլ փաշան պատասխանում է, որովհետև «...հնարավոր չէրավ իրականացնել սովորույթների ռեֆորմ»¹: Թուրքիայում պահպանվեցին Ղուրանի սկզբունքների վրա հենված հողօգտագործման օրենքները, ոչ մուսուլման հպատակների իրավական անհավասարությունները, հարստահարությունները, հալածանքները:

Բարենորոգումները, որ բարձրագույն հայտարարվում էին մայրաքաղաքում, մինչև նահանգներ հասնելը դառնում էին գաղտնիք: Կարինի նահանգապետը, ստանալով 1856թ. հրամանագիրը, իր մոտ է կանչում լուսավորչական և կաթոլիկ եպիսկոպոսներին, նրանց ծանոթացնում է հրամանագրին և զգուշացնում լուրեր չտարածել, եթե ոչ ինքը պատասխանատու չէ նրանց կյանքի համար²:

Երկրի տնտեսության առաջընթացն արգելակող բռնատիրական կարգերը, դատարկ գանձարանը, քրիստոնյա հպատակների հալածանքներն ու հարստահարություններն այն գործոններն էին, որոնք հնարավորություն էին տալիս օտար միջամտության համար, և երկիրը դրվում էր եվրոպական շահագործման տակ: Ռազմական ուժերն օգտագործելով քրիստոնյա հպատակների տնտեսական կարողությունների քայքայման նպատակին, իրավական անհավասարությունը ծառայեցնելով իսլամացման քաղաքականությանը՝ թուրքական բռնապետությունն իր գոյության ապահովումը տեսնում էր ազգային-ազատագրական շարժումները խեղդելու, հպատակների ծուլման ու ստրկացման մեջ:

Պետական քաղաքականության վերածված այդ դժնդակ կարգերն իրենց ողջ ծանրությամբ ընկած էին նաև արևմտահայության վրա: Արևմտահայ գյուղացիական տնտեսությունները՝ հարկային եկամտի հիմնական աղբյուրներից մեկը, ենթարկվում էին անողոք շահագործման ու թալանի:

Հողատիրության անարդար կարգերը քրիստոնյաների հողազրկման պատճառ էին դառնում: Հողազուրկ ռայան ավելի ձեռնտու էր թուրք ֆեոդալին, քան թեկուզ փոքր հողակտոր ունեցողը: Արևմտյան Հայաստանում

¹ **Фадеев И. Л.** Официальные доктрины в идеологии и политики Османской империи. Москва, 1985, стр. 77.

² **Новичев А. Д.** История Турции. Т. 4, Е., 1978, стр. 128-129.

Ազգային ժողովում Մ. Խրիմյանը հայտարարում է, որ հարստահարությունները միշտ էլ պետք է լինեն, որովհետև այնտեղ ապրող ժողովուրդներից մեկի ձեռքին Ղուրանն է, մյուսի ձեռքին՝ Ավետարանը: «Ղուրանի հավատացողը այնպես կկարծե թե նա, որ հավատք չընծայեր անոր, արժանի է հարստահարության, իսկ Ավետարանը կըսե, ուրիշ իրավունք մը չունիս, այլ պիտի հարստահարվիս մինչև գերեզման»³:

Կարինի պատվիրակ Վահան վարդապետը, հանդիպելով Թուրքիայում Անգլիայի հյուպատոս Լեյարդին, հայության հողագրկման քաղաքականությունը բնութագրում է այսպես. «Տաճիկ կառավարությունը երեք կերպով կուզե հայերը փճացնել. 1) բոլոր հողերն աստիճանաբար իսլամաց ձեռքն անցնել. 2) մասնավոր պատրվակներով բանակներ հանել և ժողովուրդը ճնշել. 3) քուրդերի մեջ իսլամություն տարածել և կրոնական կարգադրությամբ նորա մոլեռանդությունը վառ պահել»⁴:

Բացի նշված միջոցներից, Ղրիմի պատերազմից հետո կառավարությունը կալվածագիրք կազմելու պատրվակով խաբեությամբ հայերից հավաքում է կալվածագրերը: Որոշ ժամանակ անց հայերը տեղեկանում են, որ իրենք այլևս իրենց հողերի տերերը չեն, որ հողերը իբրև սեփականություն գրված են քաղաքաբնակ մահմեդականների վրա⁵:

Այդ նենգ ճանապարհով միայն Կարինի նահանգում բռնագրավվեցին 36 գյուղերի 1632 դեսյատին 362 հողակտորներ, 190 դեսյատին 40 արոտավայրեր, 280 դեսյատին այլ հողեր, չհաշված պարտքերի դիմաց խլված հողերը⁶:

Կարինի նահանգում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներում, իրենց անարգել, դաժան քաղաքականությունն էին շարունակում, Չարենցի խոսքերով ասած՝ «հավիտենական հիվանդի թափթիուկ հորդաները»՝ քրդերն ու թուրքական խուժանը:

Բռնագրավումը, թալանը կարինահայության անբաժան ուղեկիցներն էին: Սանձարձակ քրդական ուժերը 1890թ. հունիսին, արոտավայրեր խլելու նպատակով, հարձակվում են նահանգի գյուղերից մեկի վրա: Հայերը թեև դիմադրում են, բայց զգալով ուժերի անհավասարությունը՝ գնում են բանակցությունների: Քրդերը սպանում են չորս բանագնացներից երկուսին:

³ «Փորձ», 1876, թիվ 4, էջ 16:

⁴ «Մշակ», 1879, թիվ 209:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Бекгулянц Р. По турецкой Армении... Ростов-на-Дону, 1914, стр. 67.

Դեպքի վայր «շտապող» պաշտոնյան ու ոստիկանները բավական ուշացումով տեղ հասնելուց հետո մարդասպաններին փնտրելու փոխարեն մեղքը բարդում են հայերի վրա և բանտարկում նրանց: Բանտարկվածներից պահանջված չափի կաշառք ստանալուց հետո պաշտոնյան խոստանում է հայերին ազատել միայն այն ժամանակ, երբ կգտնվեն հանցագործները: Կարճ ժամանակ անց մարդասպանները բռնվում են, բայց դատվում են ... հայերը: Այն բանից հետո, երբ դատարանում ապացուցվում է հայերի անմեղությունը, նրանք ազատ են արձակվում: Իսկ քրդերը մարդասպանության համար անգամ պատասխան չեն տալիս և «առ այսօր էլ շարունակում են ծառայել նորին մեծություն սուլթանին»⁷:

Անհամակարգ հարկային քաղաքականությունն ավելի էր քայքայում նահանգի հայության տնտեսությունը: Գանձարանի դատարկ սնդուկները լցնելու ուրիշ միջոցներ չունենալով՝ բռնապետությունը հարկային համակարգի ողջ ծանրությունը դնում էր քրիստոնյա հպատակների վրա: Բազմաթիվ անանուն, օրինական ու անօրինական հարկերը կեղեքումների այդ համակարգի վառ ապացույցներն են: Սկսած տասանորդից ու եկամտահարկից, զինվորական ու գլխահարկից, վերջացրած անճանապարհ երկրի ճանապարհային, ցանկացած ժամանակ կողոպուտի ենթակա հայի տան ապահովության հարկով՝ բոլոր հարկերը կողոպուտի համակարգի դասական ձևերն էին, մարդկային իրավունքների դեմ գործող միջոցներ: Հարկային քաղաքականությունը, կատարելով իր հիմնական դերը՝ հայության տնտեսական կարողությունները ոչնչացնելու պարտականությունը, հնարավորություն էր ստեղծում նաև «Նոր օսմանների» հիմնական նպատակի իրագործման համար: Երկրի մահմեդականացումը մի միջոցառում էր, որը հնարավորություն կտար խուսափելու եվրոպական միջամտությունից և չհրկիզվող պահարան նետելու Արևելյան հարցի պատմության արյունոտ էջը՝ Հայկական հարցը:

XIX դարի երկրորդ կեսը նշանավորվեց արևմտահայության տեսանելի տեղաշարժերով, որի առաջին վկայությունը սահմանադրական շարժումն էր: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Ղրիմի պատերազմից հետո Թուրքիան իր գոյությունն ապացուցում էր անուժ հրովարտակներ հրապարակելով: Անժամանակ արևմտահայության դեմ բացահայտ պայքար հայտարարելով՝ սուլթանն ու Բ.Դուռը երկրի դեմոկրատացումն ապացուցող թանգիմարների

⁷ “Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895г.”. Ереван, 1896, стр. 345.

արանքում տեղ տվեցին նաև արևմտահայ սահմանադրությանը, որը գործադրվելու իրավական հնարավորությունից զուրկ մի կանոնադրություն էր: Այդ ժամանակաշրջանի առաջադեմ գործիչներից մեկը՝ Մ.Խրիմյանը, այն անվանում էր Կ.Պոլսի համայնքի սահմանադրություն, որում բացակայում էին գավառահայությանն իրավունքներ արտոնող բառերը: Ահա թե ինչու, Հ.Աճառյանի բնորոշմամբ, սահմանադրությունը «ազգին մեկ մասեն սպասված ընդունելությունը չգտավ»⁸:

Հայ առաջադեմ գործիչների ջանքերով, սահմանադրության բացթողումները լրացնելու նպատակով, մշակվեց գավառների բարենորոգումների ծրագիրը: Սահմանադրական շարժման բաղկացուցիչ մասն էր նաև Կարինի բարենորոգումների ծրագիրը: Այն, խորացնելով հարցը, առաջադրում էր համարձակ պահանջներ: Երեք փաստաթղթերը դիտելով իբրև մեկ շարժման բաղկացուցիչ մասեր՝ ավելի ցայտուն են ընդգծվում արևմտահայության քաղաքական գիտակցության բարձրացման վերընթաց ուղին, ազատագրական գաղափարախոսության սկզբունքները, որոնք հետագայում վերածվեցին կոռտեսության:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո սաստկացող հալածանքներին դիմակայելու նպատակով ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Կարինի նահանգում ստեղծվեցին ընկերություններ ու կազմակերպություններ, որոնց մեջ իր որոյն տեղն ունեին «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը: «Պաշտպան հայրենյացը» այն բոցավառվող խարույկն էր, որի շուրջը համախմբվեց ազատատենչ արևմտահայության ազատագրական ողջ միտքը: Կազմակերպությունը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ արևմտահայության ազատագրության գաղափարախոսության ձևավորման գործընթացի վրա: Դա մի ժամանակահատված էր, երբ եվրոպական դիվանագիտությունից խաբված ժողովրդի մեջ հասունանում էր սեփական ուժերով ազատագրության հասնելու գաղափարը:

Հաղթահարվում էր այն մտայնությունը, թե հայ ժողովուրդը «ժամանակակից ու օրվա խնդիրները թողած, սարեր ձորեր է ընկնում և իրան համար անմարսելի նյութ հնարում և ծամում...», երբ «գլխացավի դեղ փնտրելու փոխանակ, կը գնանք աստղեր կը հաշվենք, և թվաբանություն սովորելու տեղ սալոր կը քաղենք»⁹:

⁸ Սվաճյան Հ., Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960, էջ 301:

⁹ «Մշակ», 1880, թիվ 145:

Ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմից հետո սուլթանական հանցախումբը եկավ այն համոզման, որ դարեր շարունակ կրկնվող հալածանքները չկոտրեցին հայության դիմադրությունը: Մնում էր վերջին միջոցը՝ կոտորածների իրականացումը՝ զուլումի քաղաքականության իրագործումը, որտեղ առաջին ջութակի դերը կատարելու էին քրդերը: Սա մտացածին քայլ էր, եվրոպայի «խաչակրաց արշավանքներին» ու գործնական քայլերից զուրկ պահանջներին բավարարություն տալու հեշտ միջոց, որպեսզի ստեղծվեր այն տպավորությունը, թե արևմտահայության կոտորածները ոչ թե պետական մշակված քաղաքականություն է, այլ սոսկ քրդերի ու հայերի ընդհարում:

Անսանձ քրդական հորդաներն ավերեցին Արևմտյան Հայաստանի գյուղերն ու ավանները, հայաթափ արեցին քաղաքները: Հայ ժողովուրդը մեծ ճիգերի գնով դիմադրում էր: Սակայն ուժերն անհավասար էին, բնաջնջումն իրականացնողները՝ բիրտ ու անագորույն: «Քրդերը համիդիե են, սուլթանի ծառաները: Այդպես վարվելը նրանց իրավունքն է»,– բողոքներին պատասխանում էին տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները¹⁰:

Կարինում, որտեղ տեղավորված էին եվրոպական յոթ երկրների հյուպատոսությունները, օրը ցերեկով նրանց աչքի առաջ սկսվեց հայության կոտորածը: Միայն Կարին քաղաքում սպանվեցին ավելի քան 5000 հայեր, պատճառվեց կես միլիոն օսմանյան լիրայի վնաս, ավերվեցին 1500 կրպակ, հարյուրավոր տներ: 1894-1896թթ. ջարդերի ժամանակ եղեռնաբար սպանվեցին 300 000 հայեր, 100000 մարդ գաղթեց Ռուսաստան, Բուլղարիա¹¹, հիմնահատակ ավերվեցին 8000 գյուղեր, 100000 մարդ խեղանդամ դարձավ, անօթևան մնացին 300000 հոգի, բռնի կրոնափոխվեցին 40000 մարդ¹²:

Ջարդերից հետո եվրոպական պետությունների դեսպանները «պատասխան» են պահանջում: Բայց արյունարբուն. «...բոլորին կարողացավ համոզել,– իր հուշերում գրում է Զիա Բեյը,– որ դժբախտությունից չափազանց ցնցված է և մեղավորներին պատժելու համար կօգտագործի բոլոր միջոցներն ու իր ողջ իշխանությունը: Նայելով նրան, կարելի էր կարծել, թե այդ խորամանկ մարդը իրոք ափսոսում է անբախտ զոհերի համար»¹³:

¹⁰ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1967, էջ 333:

¹¹ **Завриев Д. С.**, К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси, 1947, стр. 142.

¹² Նույն տեղում:

¹³ “Убийца на троне”. Петроград, 1918, стр. 222.

XIX դարի երկրորդ կեսը Կարինի նահանգի հայության ծանր ժամանակահատվածներից էր: Կրելով «հավիտենական հիվանդի» հայաջինջ քաղաքականության դաժան հարվածները՝ կարինահայությունը ոտք էր դնում առավել բախտորոշ մի հարյուրամյակ, երբ հարցականի տակ էր դրվելու իր ֆիզիկական գոյության խնդիրը:

Այսպիսով, նահանգի ժողովրդագրության փոփոխությունների վրա մեծ ազդեցություն ունեին.

Ա. տնտեսական հալածանքները, որոնց պայմաններում արևմտահայությունը, ընկնելով դժոխսային կացության մեջ, ֆիզիկական գոյության պահպանության համար դիմում էր գաղթի կամ ուժացման տարբերակներին:

Բ. Քաղաքական անկարելի վիճակը, անձի գույքի անապահով կացությունը, կրթության, մշակույթի նկատմամբ իշխանությունների թշնամական քաղաքականությունը ստիպում էին մոռացության մատնել ազգայինը, հայկականը, և արևմտահայությունը կանգնում էր օսմանիզմի քաղաքականության զոհերի շարքում:

Գ. Պարտադրված կրոնափոխությունը, եվրոպացի քարոզիչների նկատմամբ պետական հովանավորչությունն ունենում էին այն արդյունքը, որ տարեցտարի արևմտահայության նորանոր խմբեր հեռանում էին ազգային կյանքից, խարխվում էր հայության հոգևոր, քաղաքական միասնությունը, մեծանում էր ծուլման հավանականությունը, դյուրացվում էր օսմանլի ազգի ձևավորման գործընթացը:

Դ. Թուրքացման քաղաքականությանը մեծապես նպաստում էին XVI դարից գործադրության ընդունված, պետականորեն իրականացվող արշավանքները դեպի Արևմտյան Հայաստան, որոնք ղեկավարում էին պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու կրոնական առաջնորդները: Այդ արշավանքների արդյունքում ասպարեզից վերանում էին հարյուրավոր գյուղեր, հայրենի բնակավայրերը դառնում էին քոչվորական ցեղերի բնակատեղի, հայ բնակչությունը բռնի կրոնափոխվում էր:

Ե. Ժողովրդագրության փոփոխության գործում նշանակալի արդյունք էր տալիս հալածանքների, բռնազավթումների տարափի տակ ընկած հայ բնակչությանը հովանավորչության պարտադրումը, երբ գյուղերին, քաղաքներին, ավաններին տեղ ճանաչված քուրդ և թուրք բեկերը ժամանակի ընթացքում փոխում էին գյուղերի անունները, իսկ գյուղերի հայ բնակչությունը, առերես ընդունելով պարտադրանքը, գաղտնի պահպանում էր իր հավատը,

ավանդույթները: Այսպես առաջացան կեսկես կոչվածները, որոնք չէին հաշվվում որպես հայեր:

Զ. Բնակչության ազգային կազմի փոփոխության վրա ազդում էին նաև մահմեդականների պետականորեն կազմակերպված ներգաղթերը, երբ գոյության պահպանության միջոցներից զուրկ հարստահարիչների այդ բանակն ուղղվում էր հայկական գյուղերի վրա, որի հետևանքով, ունենալով իշխանությունների հովանավորությունը, գաղթականները տեր էին դառնում հայկական գյուղերին, հայերի ունեցվածքին՝ բնիկներին ստիպելով կամ գաղթել, կամ ընդունել իրենց «հովանավորությունը»:

Է. Ժողովրդագրության փոփոխությունների վրա իրենց կործանիչ ազդեցությունն էին ունենում պարբերաբար կրկնվող բացահայտ ու գաղտնի կոտորածները:

Ը. Պետական հայաջինջ քաղաքականությանը նպաստում էին նաև հրապարակված բարենորոգումների, 61-րդ հոդվածի իրագործման լծակների բացակայությունը, «հայասեր» եվրոպական տերությունների ու ցարիզմի կողմնակալ քաղաքականությունը, երբ թուրքական հանցագործ վարչակարգերը հնարավորություն էին ստանում անարգել իրականացնելու Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու պետական ծրագիրը:

Թ. Հիմնահարցի խորացման վրա իր բաժին ազդեցությունն ունեցավ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, երբ արշավող ու նահանջող թուրքական բանակի բիրտ հարվածներից ոչնչացան բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր ու գյուղեր:

Ժ. Հայակոլ պետական քաղաքականության դեմ պայքարելու նպատակով բարեգործականի անվան տակ գործող հայկական կազմակերպությունները, միություններն ու ընկերությունները, քաղաքական կուսակցություններն անկարող եղան ծավալելու լիարժեք գործունեություն, որի պատճառով արևմտահայությունը զրկվեց ինքնապաշտպանության, հայակործան քաղաքականությանը դիմադրելու հնարավորությունից:

ПРИЧИНЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В КАРИНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Социально-экономические и политические отношения не имели другой цели, кроме влияния на демографические показатели, чтобы было обеспечено количественное преимущество народа-завоевателя.

Путем анализа мы пришли к тому выводу, что в данных условиях становилась необходимой борьба за выживание западных армян, осуществляемое противодействие уничтожающей политике.

Ключевые слова – Губерния, причина, Турция, Европа, капитал, реформа, куран, государственный, хозяйство, христиане.

THE CAUSES OF DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE PROVINCE OF KARIN IN THE SECOND HALF OF THE XIX AND BEGINNING OF THE XX CENTURIES

HOVANNES ZADIGYAN

The Socio-economic and political relationships had to exert an impact on the demographic data, in order to ensure quantitative advantages for the people who had conquered.

Through investigations, we concluded that in similar circumstances, it has become a necessity for the Western Armenians to fight for survival, an achievable counteraction to the destructive policy.

Key words – Province, reason, Turkey, Europe, capital, reform, Koran, government, economy, Christian.